

8. Tikhonova I. V. *Roditelskie sostoyaniya, svyazannye so stressom: ponyatiynnyy diskurs i differentsiatsiya* // *Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Pedagogika. Psikhologiya. Sotsiokinetika.* – 2022. – Т. 28, № 2. – С. 84–92. – DOI: 10.34216/2073-1426-2022-28-2-84-92.

9. Kurdalina I. A., Oslon V. N. *Spetsifika roditel'skoy identichnosti zameshchayushchikh materey* // *Sotsial'nye nauki i detstvo.* – 2024. – Т. 5, № 1. – С. 26–36. – DOI: 10.17759/ssc.2024050102.

10. Mikolajczak M., Roskam I. *Parental Burnout Around the Globe: a 42-Country Study* // *Child Abuse & Neglect.* – 2021. – Vol. 116. – P. 105–113. – DOI: 10.1016/j.chiabu.2021.105113.

11. Brianda M. E., Roskam I., Mikolajczak M. *Protective Factors Against Parental Burnout: The Role of Emotion Regulation, Co-parenting and Social Support* // *Journal of Child and Family Studies.* – 2022. – Vol. 31. – P. 451–467. – DOI: 10.1007/s10826-021-02118-5.

12. Mancinelli E., Dell'Arciprete G., Salcuni S. *A Systematic Review on Foster Parents' Psychological Adjustment and Parenting Style—An Evaluation of Foster Parents and Foster Children Variables* // *International Journal of Environmental Research and Public Health.* – 2021. – Vol. 18, № 20. – P. 10916.

FTAMP: 15.31.31

10.51889/2959-5967.2025.85.4.024

Айтенова Э.А.¹ , Белегова А.А.² , Суранишева М.³ , Жигитбекова Б.Д.^{4*} ,
Қасаболат А.Ж.⁵

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

^{2,3}Қазақ спорт және туризм академиясы, Алматы, Қазақстан

⁴Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

⁵Ыбырай Алтынсарин атындағы педагогикалық университеті, Арқалық, Қазақстан

ЖЕТКІНШЕКТЕРДЕГІ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада жеткіншек жасындағы балалардың девиантты мінез-құлықтарының психологиялық ерекшеліктерін анықтауға және олардың мінез-құлқындағы ауытқуларға ықпал ететін факторларды талдауға арналған. Жеткіншектер арасындағы девиантты мінез-құлық көріністері агрессия, гиперактивтілік, өзіне немесе өзгелерге зиян келтіруге ұмтылыс, сондай-ақ әлеуметтік қарым-қатынасқа кері әсер ететін әрекеттер арқылы байқалады. зерттеуге Н.Данаев атындағы Тараз қаласының білім бөлімінің №51 орта мектепте оқитын 10 сыныптың 20 жеткіншек қатысты. Қатысушыларды іріктеу педагогтармен және мектептің әлеуметтік қызметкерімен алдын ала әңгімелесу негізінде жүзеге асырылды. Зерттеу әдістері негізінде девиантты мінез-құлық сауалнамасы, Басс-Дарки сынағы, Спилбергер-Ханиннің жеке мазасыздық шкаласы қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде, жеткіншектердегі девиантты мінез-құлықтың алдын алу және түзету үшін бұл мінез-құлықтың себептері мен психологиялық ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, өзін-өзі тану, қабылдау және дамыту үшін жағдай жасау маңызды деп айтуға болады. Жеткіншектер мен оның қоршаған ортасы арасындағы өзара түсіністік, әсіресе отбасында және білім беру ортасында, сондай-ақ психологтардың кәсіби көмегі оң мінез-құлық моделін қалыптастырудың негізгі факторлары болып табылады.

Түйін сөздер: жеткіншектік шақ, девиантты мінез-құлық, агрессия, эмоционалдық тұрақтылық, психодиагностика, түзету әдістері, мінез-құлық ауытқулары.

Айтенова Э.А.¹, Белегова А.А.², Сураншиева М.³, Жигитбекова Б.Д.^{4*}, Қасаболат А.Ж.⁵

¹Таразский университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

^{2,3}Казахская академия спорта и туризма, Алматы, Казахстан

⁴Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

⁵Педагогический университет имени И.Алтысарина, Аркалык, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье анализируется выявление психологических особенностей девиантного поведения детей подросткового возраста и анализу факторов, способствующих отклонениям в их поведении. Проявления девиантного поведения среди подростков выражаются в агрессии, гиперактивности, стремлении нанести вред себе или другим, а также в действиях, которые негативно влияют на социальные взаимодействия. В исследовании приняли участие 20 подростков 10 класса, обучающихся в средней школе №51 города Тараза, подведомственной Управлению образования имени Н.Данаева. Отбор участников был осуществлён на основе предварительных бесед с педагогами и социальным работником школы. В качестве методов исследования использовались анкета девиантного поведения, тест Басс-Дарки, шкала личной тревожности Спилбергера-Ханина.

В результате исследования можно сказать, что для профилактики и коррекции девиантного поведения у подростков важно не только выявить причины и психологические особенности такого поведения, но и создать условия для самопознания, восприятия и развития. Взаимопонимание между подростком и его окружением, особенно в семье и образовательной среде, а также профессиональная помощь психологов являются ключевыми факторами формирования позитивной модели поведения.

Ключевые слова: подростковый возраст, девиантное поведение, агрессия, эмоциональная устойчивость, психодиагностика, методы коррекции, поведенческие отклонения.

Aitenova E.A.¹, Belegova A.A.², Suranshiyeva M.³, Zhigitbekova B.D.^{4*}, Kasabolat A.Zh.⁵

¹M.H. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

^{2,3}Kazakh Academy of Sports and Tourism, Almaty, Kazakhstan

⁴Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

⁵Ibray Altysarin Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Abstract

The article analyzes the identification of psychological features of deviant behavior of adolescent children and the analysis of factors contributing to deviations in their behavior. Manifestations of deviant behavior among adolescents are expressed in aggression, hyperactivity, the tendency to harm oneself or others, as well as actions that negatively affect social interactions. The study involved 20 adolescents from the 10th grade at School No. 51 in Taraz, under the Department of Education named after N. Danaev. Participant selection was carried out based on preliminary interviews with teachers and the school's social worker. The research methods included a deviant behavior questionnaire, the Bass-Darky test, and the Spielberg-Hanin scale of personal anxiety.

In conclusion, it is possible to say that for prevention and correction of deviant attitudes in young people it is important not only to get rid of the problems and psychological personality of such attitudes, but also to create conditions for self-realization, growth and development. Interaction between young people and their district, especially in the family and educational environment, as well

as professional psychologists are helped by key factors in the formation of a positive model of rapprochement.

Keywords: adolescence, deviant behavior, aggression, emotional stability, psychodiagnostics, correction methods, behavioral deviations.

КІРІСПЕ. Қазіргі қоғамда девиантты мінез-құлық ерекшелігі бар балалармен жұмыс жасау маңызды. Осы кезекте, «Баланың құқықтарын қорғауды күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл және жасөспірімдер арасында суицидтің көбеюі мәселелерін шешу жөніндегі 2020-2023 жылдарға арналған жол картасы» құжаты балаларды қорғау және зорлық-зомбылықтың алдын алу шараларын қамтиды [1]. Онда құқықтық база, ата-аналардың жауапкершілігі, мектептердегі қауіпсіздік шаралары және балалардың құқықтарын қорғауға қатысты өзгерістер мен толықтырулар бар (мысалы, кәмелетке толмағандарды қараусыз қалдырғаны үшін қылмыстық жауапкершілік және әкімшілік айыппұлдар). Қазіргі қоғамда жеткіншектер арасында девиантты мінез-құлықтың кең таралуы алаңдаушылық тудырып отыр. Зерттеулерге сәйкес, Қазақстанда жеткіншектер арасында құқық бұзушылық, агрессивті әрекеттер, нашақорлық пен ішімдікке әуестік, сондай-ақ суицидтік әрекеттердің саны артуда. Статистикалық деректер бойынша, 2022 жылы Қазақстанда 13-15 жас аралығындағы жеткіншектер арасында суицид деңгейі 100 мың тұрғынға шаққанда 10 адамды құрады, бұл көрсеткіш Орталық Азия өңіріндегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі болып табылады [2].

Сонымен қатар, жеткіншектердің 30%-дан астамы мектептегі буллингтің құрбаны болуда, бұл олардың психикалық денсаулығына теріс әсер етіп, агрессия немесе өз-өзіне деген сенімсіздік сияқты девиантты мінез-құлықтың көрінісіне әкелуі мүмкін. Осындай мәселелер жеткіншектердің әлеуметтік бейімделуіне және олардың қоғамдағы толыққанды азамат болып қалыптасуына кері әсерін тигізеді.

Девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін факторлар өте күрделі және көпқырлы, оған әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, отбасыдағы тәрбие, мектеп ортасы, құрдастарымен қарым-қатынас және медиа әсері кіреді. Әсіресе, толық емес немесе қолайсыз отбасылардан шыққан жеткіншектерде девиантты мінез-құлықтың қалыптасу қаупі жоғары.

Осыған байланысты, жеткіншектердегі девиантты мінез-құлықты зерттеу және оның психологиялық ерекшеліктерін анықтау қазіргі қоғам үшін аса маңызды болып табылады. Бұл мәселені тереңірек зерттеп, оның алдын алу мен түзету жолдарын іздестіру жас ұрпақтың салауатты дамуына және олардың әлеуметтік өмірге бейімделуіне айтарлықтай үлес қосады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР. Зерттеу негізінде келесі психодиагностикалық әдістер қолданылды:

1. Девиантты мінез-құлық сауалнамасы. Жеткіншектердің девиантты мінез-құлыққа бейімділігін бағалау үшін агрессивтілікті, импульсивтілікті, тәуекелге бейімділікті және әлеуметтік нормаларға сәйкессіздікті анықтауға бағытталған сұрақтарды қамтитын стандартты сауалнама қолданылды.

2. Басс-Дарки сынағы. Бұл тест агрессия деңгейін өлшеу және оның түрлерін анықтау үшін қолданылды (ауызша, физикалық, жанама агрессия, негативизм).

3. Спилбергер-Ханиннің жеке мазасыздық шкаласы. Девиантты мінез-құлыққа ықпал ететін мазасыздық деңгейін анықтау үшін қолданылды.

Зерттеуге қатысушылар: зерттеуге Н.Данаев атындағы Тараз қаласының білім бөлімінің №51 орта мектепте оқитын 10 сыныптың 20 жеткіншек қатысты. Қатысушыларды іріктеу педагогтармен және мектептің әлеуметтік қызметкерімен алдын ала әңгімелесу негізінде жүзеге асырылды.

Зерттеудің мақсаты жеткіншектердегі девиантты мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктерін анықтау, оның туындау себептерін талдау және осы құбылысты алдын алу мен түзету жолдарын ұсыну.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңі күрделі, болжау қиын әлеуметтік-экономикалық және адамгершілік қиындықтармен сипатталады, бұл жастарды тәрбиелеу мен қалыптастыру мәселелерін шиеленістіреді. Жас ұрпақ әсіресе әлеуметтік және психологиялық өзгерістерге осал, бұл жеткіншектер қылмысының, суицидтің, алкоголизмнің және нашақорлықтың өсуімен ерекшеленеді. Бұл проблемалар құқықтық, медициналық, психологиялық және әлеуметтік деңгейлерде кешенді тәсілді қажет етеді. Жеткіншектердің девиантты мінез-құлқы тәрбие жұмысының сапасы мен қоғамның моральдық жағдайы тиімді шешілуіне байланысты маңызды педагогикалық міндетке айналады.

Девиантты мінез-құлқтың алдын-алу және түзетудің тиімді шараларын жасау үшін «жеткіншектердің девиантты мінез-құлқы» ұғымын нақты түсіну маңызды. Зерттеулерде бұл мәселе «девиантты мінез-құлық», «құқық бұзушылық», «қоғамға қарсы мінез-құлық», «агрессивтілік», «дезадаптация», «педагогикалық немқұрайлылық» және басқалары сияқты терминдер арқылы қарастырылады. Бұл терминдердің көптеген түсіндірмелері бар, бұл ерекше назар аударуды қажет етеді.

Я.И. Гилинский девиантты мінез-құлқты әлеуметтік нормаларға қайшы келетін әрекеттер ретінде анықтайды, ал М.И. Рожков оны жақын ортаның нормалары мен құндылықтарынан ауытқу деп санайды. В.В. Ковалев девиантты мінез-құлыққа оқу және еңбек қызметінен жалтару, қоғамға қарсы әрекеттер, алкоголь мен есірткіні теріс пайдалану жатады. Көптеген зерттеушілер (А.Г. Абрумова, Е.В. Змановская, И.С. Кон) девиантты және құқық бұзушылық мінез-құлқты ажыратады және соңғысы заңдарды бұзуды қамтиды [3, 56 б].

Н.Н. Савина құқық бұзушылық факторларының арасында академиялық үлгерімсіздікті, эмоционалды жетілмегендікті, гиперактивтілікті және басқа белгілерді ажыратады. Көптеген анықтамаларда девиантты мінез-құлық адамдардың өзара әрекеттесуін реттейтін әлеуметтік нормалардың бұзылуымен байланысты. Бұл нормалар өзгермелі және тарихи контекстке тәуелді, бұл оларды түсіндіруді қиындатады.

Е.В. Змановская девиантты мінез-құлқты басқалардың теріс бағалауымен және қайталануымен бірге жүреді. Педагогикалық әдебиеттерінде девиантты мінез-құлық көбінесе қиын балалар мен жеткіншектерге қатысты қарастырылады, олар өзін-өзі сынаудың төмен деңгейі және бейресми топтардағы беделге ұмтылу сияқты бірқатар ерекшеліктермен сипатталады [4, 85 б].

Жеткіншектердегі дезадаптация әлеуметтік рөлдер мен оқу нормаларын игерудегі қиындықтарға әкеледі, оны мұғалімдер мен ата-аналар көбінесе білім алу қиын деп қабылдайды.

Шетелдік психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде девиантты мінез-құлқы бар жеткіншектерді көбінесе «проблемалары бар балалар» деп атайды, бұл оларға және олардың отбасыларына неғұрлым нәзік және құрметпен қарайды. Зерттеушілер жеткіншектердің девиантты мінез-құлқының бірнеше бағытын анықтайды: өзімшілдік (ұрлық сияқты материалдық пайдаға байланысты), агрессивті (басқаларға шабуыл жасау, қорлау, қорлау арқылы көрінеді) және әлеуметтік – пассивті (оқу мен жұмыстан жалтару, қаңғыбастық, алкоголь мен есірткіні қолдану және төтенше жағдайларда суицид) [5, 98 б].

Болгар зерттеушілері Н.Владинска мен Н.Петров девиантты мінез-құлқтың қалыптасу кезеңдерін ажыратады: бағынбау сияқты алғашқы «белгілерден» бастап, құқық бұзушылықтардың қайталануымен және мінез-құлқтың өзгеру ықтималдығы аз болған кезде қоғамнан алшақтаумен бірге тұрақты ауытқуларға дейін.

Девиантты мінез-құлқы бар жеткіншектерге тән белгілер бар: оқудағы қиындықтар, өзін-өзі бағалау мен өмірлік құндылықтардың бұзылуы, ережелерді бұзу арқылы бостандыққа ұмтылу, оң мақсаттардың болмауы, реніш пен өз сәтсіздіктерін сезіну, қиын жағдайларды жеңе алмау, отбасындағы сыйластық қатынастардың жетіспеушілігі [6, 73 б].

Осылайша, жеткіншектердің девиантты мінез-құлқы маңызды әлеуметтік және құқықтық нормаларға қайшы келетін, айналасындағыларға да, жеткіншектерге де зиян келтіретін және әртүрлі бейімделу түрлеріне әкелетін бірнеше рет қайталанатын әрекеттер болып табылады.

Н.Дж. Смелзер девианттылық не екенін (девиантты мінез-құлық) және оның қоғамда қалай көрінетінін түсінуге көмектесетін үш маңызды компонентті сипаттайды [7, 105 б].

Девиант-бұл қоғамда әдеттегіден өзгеше әрекет ететін адам. Оның мінез-құлқы қабылданған нормаларға немесе ережелерге сәйкес келмейді. Мысалы, ережелерді бұзатын немесе әдеттен тыс деп саналатын әрекеттерді жасайтын адамды белгілі бір қоғамда девиантты деп санауға болады.

Норма – бұл адамдардың өзін қалай ұстау керектігі туралы түсінік. Норма эталонды, яғни қоғам дұрыс немесе қолайлы деп санайтын мінез-құлық үлгісін анықтайды. Адамдар бұл модельден бас тартқан кезде олардың мінез-құлқы девиантты болып көрінуі мүмкін. Мысалы, заңдарды, моральдық нормаларды немесе мәдени дәстүрлерді сақтау норма деп санауға болады және одан кез келген ауытқулар девиантты болып саналады.

Топтың реакциясы-бұл басқа адамдардың девианттың мінез-құлқына жауабы немесе реакциясы. Егер адам әдеттегіден өзгеше әрекет етсе, әлеуметтік топ (мысалы, отбасы, достар, әріптестер немесе жалпы қоғам) бұл ауытқуға жауап береді. Реакция әртүрлі болуы мүмкін: айыптау, жазалау, қолдау немесе түсіну. Бұл мінез-құлықтың нормадан қаншалықты ауытқитынын және қоғамның оған қалай қарайтынын түсінуге мүмкіндік беретін қоғамның ауытқуға реакциясы. Осылайша, бұл үш элемент девианттылық не екенін анықтауға көмектеседі: бұл жалпы қабылданған стандарттардан (нормалардан) ерекшеленетін және қоғам белгілі бір жолмен жауап беретін адамның мінез-құлқы (девиантты) (топтың реакциясы).

Девиантты мінез-құлықтың пайда болуына көптеген факторлар әсер етеді, оларды шартты түрде бірнеше негізгі категорияларға бөлуге болады: биологиялық, психологиялық, әлеуметтік және мәдени, экономикалық, цифрлық (1-кесте).

Кесте1 – Девиантты мінез-құлықтың пайда болуына әсер ететін факторлардың мазмұны

№	Факторлар	Анықтамасы
1	Биологиялық	Кейбір зерттеулер генетикалық ерекшеліктер агрессияға немесе импульсивті мінез-құлыққа бейімділікте рөл атқаруы мүмкін деп болжайды. Мидың бұзылуы, әсіресе өзін-өзі бақылауға байланысты аймақтарда девиантты мінез-құлыққа әкелуі мүмкін. Мысалы, фронтальды маңдайдың зақымдануы импульстарды бақылау қабілетін төмендетуі мүмкін
2	Психологиялық	Депрессия, мазасыздық немесе тұрақты стресстік жағдайлар адамды нормалардың бұзылуына әкелуі мүмкін. Егер адам өзінің рөлін және қоғамдағы орнын түсінуде қиындықтарға тап болса, бұл бүлікшіл және девиантты мінез-құлыққа әкелуі мүмкін
3	Әлеуметтік	Қолайсыз отбасында тәрбиелеу, ата-ана бақылауының болмауы, отбасындағы зорлық-зомбылық немесе зорлық-зомбылық-мұның бәрі ауытқуларға ықпал етуі мүмкін. Девиантты мінез-құлық нормалары бар топтарда ауытқулар олардың мүшелері үшін нормаға айналуы мүмкін. Сонымен қатар, мектептегі сәтсіздік, мұғалімдермен қақтығыстар және қорқыту сияқты мәселелер девиантты мінез-құлыққа бейімділікті арттыруы мүмкін
4	Мәдени	Теңсіздік деңгейі жоғары қоғамдарда девиантты мінез-құлық ықтималдығы жоғары, өйткені адамдар әлеуметтік әділетсіздікті сезініп, нормаларды бұзуға ұмтылуы мүмкін
5	Экономикалық	Табыстың төмендігі немесе тұрақты жұмыссыздығы сияқты экономикалық қиындықтар көбінесе қылмыс пен қоғамға қарсы мінез-

		құлыққа бейімділіктің жоғарылауымен байланысты. Сонымен қатар адам өз өмірін жақсартуға немесе "заңды" жолдар арқылы жетістікке жетуге мүмкіндік көрмеген кезде, ол өз мақсаттарына жетудің девиантты тәсілдеріне жүгінуі мүмкін
6	Цифрлық	Әлеуметтік желілер мен онлайн мазмұнның әсерінен мінез-құлық нормалары, әсіресе жасөспірімдерде өзгеруі мүмкін. Кибербуллинг сияқты кейбір мінез-құлық түрлері онлайн ортаның салыстырмалы анонимділігіне байланысты жиі кездеседі. Кейде девиантты мінез-құлық, мысалы, қоғамға қарсы әрекеттер, мінез-құлық нормаларын қабылдауға әсер етуі мүмкін фильмдерде, музыкада немесе ойындарда насихатталады немесе романтикаланады

Жеткіншектердің девиантты мінез-құлық танымал зерттеу тақырыбы болып табылады және ғалымдар бұл мінез-құлықтың себептерін, факторларын және ерекшеліктерін тереңірек түсіну үшін әдеттен тыс тәсілдерді жиі пайдаланады [8, 121 б].

Әлеуметтік медиа мен киберкеңістіктің әсері: бір зерттеу жеткіншектердің интернеттегі мінез-құлық нормалары мен шекараларын қалай қабылдайтынын қарастырды. Кейбір жеткіншектер әлеуметтік медианы сотталудан қорықпай мінез-құлық нормаларын бұзуға болатын «еркін аймақ» деп санайтыны белгілі болды. Басқа зерттеуде ғалымдар жеткіншектердің қауіпті мінез-құлыққа бейім екенін байқады, егер бұл мінез-құлық әлеуметтік желілерде көптеген ұнатулар мен мақұлдауларға ие болса, әлеуметтік марапаттар үшін девиантты әрекеттерге баруы мүмкін екенін көрсетті [9, 58 б].

Неврология және нейрoэкономика негізіндегі зерттеулер: зерттеулер көрсеткендей, жеткіншектерде дофамин деңгейі жоғарылайды, бұл рахат пен адреналин сезіміне байланысты гормон. Бұл жеткіншектерді импульсивті және девиантты әрекеттерге бейім етеді. Сонымен қатар эпигенетикалық зерттеулер ерте балалық шақта алынған стресс агрессия мен өзін-өзі бақылауға байланысты гендерді өзгерте алатынын көрсетеді. Бұл жаңалық балалық шақтың қиын кезеңдерін бастан өткерген жеткіншектердің ауытқуға бейім болуы мүмкін екенін түсіндіреді [10, 124 б.].

Эмпатия мен эмоционалды интеллекттің рөлі: эмпатия мен эмоционалды интеллект деңгейі төмен жасөспірімдер ауытқуларға бейім. Жеткіншектерге эмпатия дағдыларын үйреткен экспериментте олардың агрессивті және қоғамға қарсы мінез-құлық деңгейі төмендегені байқалды. Бұл эмоционалды интеллектті дамыту ауытқулардың алдын алудың тиімді әдісі бола алатындығын көрсетеді.

Бұл зерттеулер жеткіншектердің девиантты мінез-құлықтың себептері мен көріністері әртүрлі, сонымен қатар қазіргі қоғамның ерекше ерекшеліктері мен өзгеретін жағдайларымен байланысты екенін көрсетеді.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ТАЛДАУ. Зерттеудің практикалық бөлігі жеткіншектердегі девиантты мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған психодиагностикалық және психокоррекциялық шараларды жүргізуді қамтиды. Төменде негізгі кезеңдер, диагностикалық нәтижелер және түзету шаралары берілген.

Мақсаты: девиантты мінез-құлық бар жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін зерттеу және девиантты мінез-құлыққа ықпал ететін жағымсыз факторларды анықтау және азайту үшін психокоррекциялық шаралар жүргізу.

Міндеттері:

1. Жеткіншектердің девиантты мінез-құлыққа бейімділігі және оның себептерін анықтау.
2. Девиантты көріністері бар жеткіншектердің эмоционалды және жеке ерекшеліктерін зерттеу.
3. Жағымсыз факторларды азайту үшін психокоррекциялық шараларды әзірлеу және жүзеге асыру.

Зерттеуге қатысушылар: зерттеуге Н.Данаев атындағы Тараз қаласының білім бөлімінің №51 орта мектепте оқитын 10 сыныптың 20 жеткіншек қатысты. Қатысушыларды іріктеу педагогтармен және мектептің әлеуметтік қызметкерімен алдын ала әңгімелесу негізінде жүзеге асырылды.

Зерттеу әдістері (кесте-2):

1. Девиантты мінез-құлық сауалнамасы. Жеткіншектердің девиантты мінез-құлыққа бейімділігін бағалау үшін агрессивтілікті, импульсивтілікті, тәуекелге бейімділікті және әлеуметтік нормаларға сәйкессіздікті анықтауға бағытталған сұрақтарды қамтитын стандартты сауалнама қолданылды.

2. Басс-Дарки сынағы. Бұл тест агрессия деңгейін өлшеу және оның түрлерін анықтау үшін қолданылды (ауызша, физикалық, жанама агрессия, негативизм).

3. Спилбергер-Ханиннің жеке мазасыздық шкаласы. Девиантты мінез-құлыққа ықпал ететін мазасыздық деңгейін анықтау үшін қолданылды.

Кесте 2 – Жүргізілген зерттеу әдістемелері негізінде алынған нәтижелердің мазмұны

№	Методика	Эксперименттік топ			Бақылау тобы		
		жоғары	орташа	төмен	жоғары	орташа	төмен
1	Девиантты мінез-құлыққа бейімділік	30%	60%	10%	25%	55%	20%
2	Басс-Дарки сынағы	50%	10%	40%	48%	30%	22%
3	Спилбергер-Ханин әдісі	45%	35%	20%	40%	35%	25%

Алынған мәліметтер негізінде эксперименттік топқа агрессия, мазасыздық деңгейін төмендетуге және өзін-өзі бақылауды арттыруға бағытталған психокоррекциялық бағдарлама жасалды. Бағдарлама келесі модульдерді қамтыды (кесте-3):

«Өмір Лабиринті» бағдарламасының мақсаты: жеткіншектерге өз әрекеттерінің салдарын түсінуге, эмоцияларды басқару дағдыларын дамытуға, өзін-өзі бағалау мен қарым-қатынас дағдыларын жақсартуға көмектесу, бұл өз кезегінде девиантты мінез-құлыққа бейімділікті төмендетуге көмектеседі.

Ұзақтығы: 6 апта (аптасына бір рет 2 сағат)

Формат: бағдарлама жеткіншектерге өз әрекеттерін түсінуге, топтың қолдауын сезінуге және өзіне деген сенімділікті дамытуға көмектесетін ойын және шығармашылық әдістерге негізделген.

Кесте 3 – Психокоррекциялық бағдарламаның мазмұны

№	Модуль аты	Модуль мақсаты	Жаттығу	Ойын
1	«Мақсатқа апаратын жол» модулі	Жеткіншектерге мақсат қоюға және өз тілектерін талдауға үйрету, жеке ұмтылыстарды түсінуге ықпал ету және энергияны оң бағытқа бағыттау.	«Болашақ карталары» жаттығуы: жеткіншектер өздерінің мақсаттарын, армандарын және өмірлік бағдарларын бейнелейтін журналдар мен сызбалардың коллажын жасайды.	Қадам ойын: қатысушылар өздерінің жетістіктерінің бағытын сызады және оларды арманға жетелейтін нақты қадамдарды тұжырымдайды. Қандай әрекеттер мақсатқа жетуге көмектесетіні және кедергі келтіретіні талқыланады.

2	«Эмоционалды навигатор» модулі	Жеткіншектерді эмоцияларын тануға және басқаруға үйрету, әсіресе стресстік жағдайларда.	«Эмоционалды карталар» жаттығуы: қатысушылар әртүрлі эмоциялар үшін «карталар» жасайды, бұл эмоциялардың қалай көрінетінін жазады және оларды басқарудың оң тәсілдерін ойлап табады.	Эмоциялар көпірі ойыны: жеткіншектер жұптасып, күшті эмоцияларды тудыратын жағдайларды талқылайды және осындай эмоцияларды сындарлы түрде жеңудің жолдарын іздейді.
3	«Әлеуметтік театр» модулі	Жеткіншектерді рөлдерді қабылдауға үйрету, әртүрлі әлеуметтік жағдайларда эмпатия мен өзін-өзі бақылауды дамытуға көмектесу.	Рөлдік ойындар: жеткіншектер әртүрлі жанжалды жағдайлар мен өзара әрекеттесулердің сценарийлерін ойнайды. Міндет-бейбіт шешімнің жолдарын табу.	«Басқаның көзімен» жаттығуы: әр қатысушы жағдайды жанжалдың әр түрлі қатысушылары тұрғысынан сипаттайды. Бұл жаттығу басқалардың эмпатиясы мен түсіну қабілетін дамытады.
4	«Тұлғалық квест» модулі	Жеткіншектердің өзін-өзі бағалауын нығайту және сенімділік сезімін дамыту.	Тұлға пазлы ойыны: жеткіншектер өздерінің күшті жақтарын, құмарлықтары мен жетістіктерін көрсететін үлгілерді толтырады. Содан кейін шаблондар әрқайсысының бірегейлігін білдіретін бірыңғай пазлға біріктіріледі.	«Супер күштер» жаттығуы: әр қатысушы карточкаларға қиындықтарды жеңуге көмектесетін жеке қасиеттерін жазады. Карточкалар болашақ қиын жағдайлар үшін арсенал немесе қор бола алады.
5	«Өзіне және басқаларға жауапкершілік» модулі	Өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілік сезімін дамыту және өз іс-әрекеттерінің салдарын түсінуді арттыру.	«Қорытынды салдар картасы» жаттығуы: жеткіншектер қателіктер жіберілген нақты немесе ойдан шығарылған жағдайларды талдайды. Олар бір әрекеттің екіншісіне қалай әсер ететінін көрсететін «салдар картасын» салады.	Қиылыстағы таңдау ойыны: қатысушылар командаларда жұмыс істейді, онда әр команда қиын жағдайларды шешудің әртүрлі нұсқаларын ұсынады. Бұл зейін мен жауапкершілікті үйретеді.

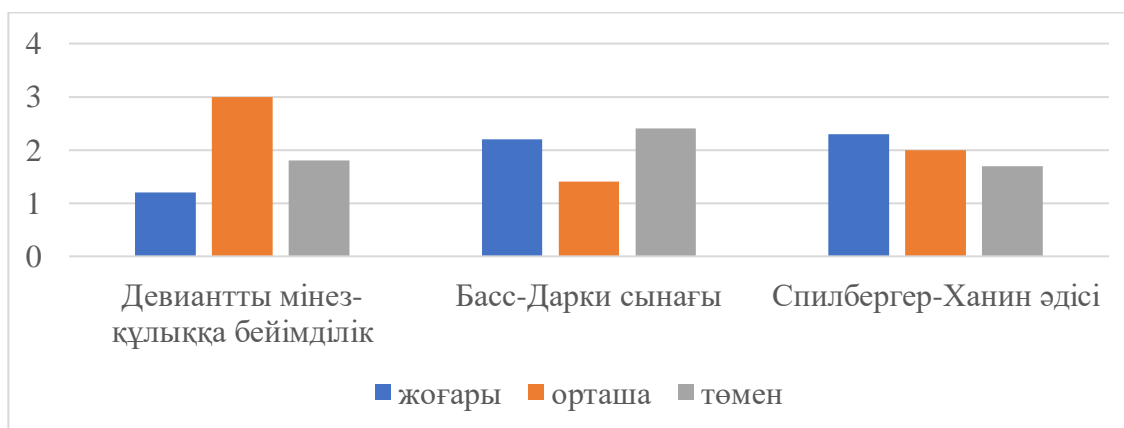
6	«Достар шеңберіндегі қолдау» модулі	Ынтымақтастық дағдыларын нығайту, жеткіншектерге топтың қолдауын сезінуге көмектесу және қоғамға қарсы топтарға балама табу.	«Қолдау шеңбері» жаттығуы: жеткіншектер өздерін осал сезінетін жағдайларды қағазға жазып, парақтарды шеңбердің ортасына қояды. Содан кейін топ бір-біріне қалай қолдау көрсете алатынын талқылайды.	Командалық ойындар: «сенімділік арқаны» сияқты ойындар сенімділікті дамытады, қолдаудың маңыздылығын түсінуге және басқаларға сенуді үйренуге көмектеседі.
---	-------------------------------------	--	---	--

«Мен және менің болашағым» қорытындылау тапсырмасы: бағдарламаның соңында жеткіншектер 5 жылдан кейін өздерінің көзқарастарын көрсететін қысқа бейнелер немесе сызбалар жасайды. Олар мұны топта ұсынады, бұл оң өзін-өзі анықтау мен саналы қабылдауды нығайтуға көмектеседі.

Бағдарлама аяқталғаннан кейін күтілетін нәтижелер:

- Олар өздерінің эмоциялары мен импульстарын жақсы басқаруды үйренеді.
- Өз іс-әрекеттеріне қатысты жауапкершілік пен хабардарлық деңгейі артады.
- Қарым-қатынас және басқалармен қарым-қатынас дағдылары жақсарады.
- Мазасыздық пен агрессия деңгейі төмендейді.

Бағдарлама аяқталғаннан кейін сол диагностикалық әдістерді қолдана отырып қайта өлшеулер жүргізілді (сурет-1):

Сурет 1 – Эксперименттен кейінгі жүргізілген зерттеу әдістемелері негізінде алынған нәтижелердің көрсеткіштері

Қатысушылардың 70%-ы агрессия деңгейі төмендеді. Олар позитивті өзара әрекеттесуді және аз қақтығыстарды көрсете бастады. Девиантты мінез-құлыққа бейімділік қатысушылардың 60%-ы төмендеді, бұл қауіпті әрекеттердің төмендеуінен көрінді. Жеткіншектер өздерінің импульстарын жақсы басқаруды және олардың әрекеттерінің салдарын болжауды үйренді. Сонымен қатар қатысушылардың 50%-ы мазасыздық деңгейі төмендеді, бұл олардың эмоционалды жағдайына және топтағы қарым-қатынастарына оң әсер етті.

Жеткіншектердегі девиантты мінез-құлық проблемасы қазіргі психологияның өзекті және күрделі тақырыптарының бірі болып табылады, өйткені бұл жас кезеңі өзін-өзі көрсетуге деген ұмтылыспен, даралықты сезінумен және қоғамда өз орнын іздеумен сипатталады. Зерттеулер көрсеткендей, девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына отбасылық орта, білім сапасы,

элеуметтік ортаның ерекшеліктері, сондай-ақ жеткіншектің жеке психологиялық ерекшеліктері сияқты факторлар әсер етеді. Девиантты мінез-құлықты жеткіншектердің психологиялық сипаттамаларын талдау кезінде жасалған маңызды тұжырымдардың бірі-өзін-өзі бағалаудың төмен деңгейімен, эмпатияның жеткіліксіздігімен және өз эмоцияларын басқарудағы қиындықтармен ауытқулардың байланысы.

ҚОРЫТЫНДЫ. Зерттеу нәтижелері эксперименттік топтағы жеткіншектердің агрессия, мазасыздық деңгейін төмендетуге және өзін-өзі бақылауды арттыруға бағытталған мақсатты психокоррекциялық жұмыс жеткіншектерде девиантты мінез-құлыққа бейімділіктің төмендеуіне ықпал етті.

Зерттеу барысында жүргізілген практикалық жұмыс психодиагностика мен психокоррекцияны біріктіретін кешенді тәсіл жеткіншектердің мінез-құлқына айтарлықтай әсер етуі мүмкін екенін көрсетті. Эмоционалды интеллектті, өзін-өзі бақылауды дамытуға, сондай-ақ олардың әрекеттерінің салдарын білуге бағытталған әдістерді қолдану девиантты көріністерді азайтуға көмектеседі және жеткіншектерге мінез-құлқын саналы түрде құруға көмектеседі.

Жүргізілген зерттеудің нәтижесінде жеткіншектердің девиантты мінез-құлқымен жұмыс жасауда ұсыныстар беріледі:

1. Жеткіншектердегі девиантты мінез-құлқтың әртүрлі факторларын, оның ішінде элеуметтік және отбасылық ықпалдарды зерттеудің қажеттілігін баса айту. Бұл болашақ зерттеулер үшін жаңа бағыттар ұсынуға және мәселенің көпқырлылығын ашуға мүмкіндік береді.

3. Жеткіншектерге арналған қолдау көрсету бағдарламаларының қажеттілігін талқылау маңызды. Оған сенімді әрі қауіпсіз орта құру, психологиялық қолдау жүйелерін дамыту және кеңес беру жұмыстарының маңыздылығын қоса алады.

4. Девиантты мінез-құлқты басқарудағы ата-аналар мен мұғалімдердің рөлін айқындап, оларды оқыту мен қолдаудың тәсілдері туралы ұсыныстар беру. Осы арқылы жеткіншектерге әсер ететін маңызды тұлғаларға назар аударып, девиантты мінез-құлқтың алдын алуға көмектесуге болады.

5. Қазіргі заманғы психологиялық технологияларды пайдалану, соның ішінде тренингтер, арт-терапия және топтық терапия әдістерін кеңінен қолданудың маңыздылығын атап өту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Баланың құқықтарын қорғауды күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл және жасөспірімдер арасында суицидтің көбеюі мәселелерін шешу жөніндегі 2020–2023 жылдарға арналған жол картасы». Қазақстан Республикасы, 2020.

2. <http://stat.gov.kz/>

3. *Жеткіншектердегі девиантты мінез-құлық психологиясы. Оқу құралы / Автор: А.Ә. Қасымбекова. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 150 б.*

4. *Психикалық денсаулық профилактикасы және суицид превенциясы. Оқу құралы / Ж.З. Торыбаева, Л.М. Атаханова. - Түркістан, 2020. - 129 б.*

5. *Даму психологиясы. Оқулық / М.Қ. Бапаева. - Алматы, 2014. - 440 б.*

6. *Жас ерекшелік психологиясы. Оқу құралы / Н.С. Жұбаназарова. - Алматы : Қазақ университеті, 2013. - 354 б.*

7. *Танымдық процестер психологиясы. Оқу құралы / Г.М. Молдахметова. - Қостанай: ҚМПИ, 2011. - 121 б.*

8. *Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. Оқулық / К.Ж. Бұзаубақова, М. Елубаева. - Тараз, 2019. - 379 б.*

9. *Киберпсихология: Адам мен компьютердің өзара әрекеттесуіне кіріспе. Оқулық / Кент Лорман Л. 2017. – 553 б.*

10. *Психикалық денсаулық тәжірибесінің нейробиологиялық негіздері. Оқулық / Дж Сюзан. Гледхилл. 2018. – 395 б.*

References

1. «Balanyň qyqýqtaryň qorgawdy kusheitu, turmystyq zorlyq-zombylyqqa qarsy is-qymyl jane jasospirimder arasynda suicidtin kobeiui maselelerin sheshu jonindegi 2020–2023 jildarga arналган jol kartasy». Qazaqstan Respublikasi, 2020.
2. <http://stat.gov.kz/>
3. Kasymbekova A.A. Zhetkinshikterdegi deviantty minez-qulyq psixologiyasy. Oqu quraly. - Almaty: Kazakh Universiteti, 2020. - 150 b.
4. Torybaeva Zh.Z., Atakhanova L.M. Psikhikalyq den-saulyq profilaktikasy zhane suicid prevenciyasy. Oqu quraly. - Turkistan, 2020. - 129 b.
5. Bapaeva M.K. Damu psixologiyasy. Oqulyq. - Almaty, 2014. - 440 b.
6. Zhubanazarova N.S. Zhas erekshelik psixologiyasy. Oqu quraly. - Almaty: Kazakh Universiteti, 2013. - 354 b.
7. Moldakhmetova G.M. Tanyndyq protsester psixologiyasy. Oqu quraly. - Kostanay: KMPU, 2011. - 121 b.
8. Buzaubakova K.Zh., Eylubaeva M. Teoriya men metodologiya tarbie jumysynyn. Oqulyq. - Taraz, 2019. - 379 b.
9. Kent L. Norman., Cyberpsychology: Adam men komputerdin ozara arekettesuine kirispe. Oqulyq. 2017. – 553 b.
10. Dzh. Syuzan Gledhill. Psikhikalyq densaulyq tajiribesinin neyrobiologiyalyq negizderi. Oqulyq / 2018. – 395 b.